

Atzoko aztarnak arakatzen, gaurko minaren sendagarri

Oroimen historikoaren berreskurapenean pauso garrantzitsuak eman dituzte Villabonan azken urteotan. Aritza Kultur Elkartearen ikerketen ondorioz frankismoak 1936ko gerra zibilean fusilatutako en eta errepresaliatutako en izenak ahanzturaren zulutik atera dituzte.

| URKO APAOLAZA AVILA |

VILLABONAKO UDAL ARTXIBORA sartu zirenean, ikerlariak harri eta zur geratu ziren bertan aurkitu zutenarekin. Gezurra badirudi ere, frankistek ez zuten garbiketarik egin trantsizio aldiko urte nahaspilatsuetan, eta gerra zibileko zientoka dokumentu, karpetak eta txosten konprometigarri hautsa pilatuz egon dira bertako apaletan. “Baina sinestezina zera da, dozenaka urte hauetan inork ez arakatzea paper horiek”, dio Esti Amenabarrok.

Amenabarro pedagogo da eta Villabonako Aritza Kultur elkarteak kidea, Karlos Almorza historialari eta Pello Aranburu argazkilariarekin batera. Euskal Memoria fundazioaren eskariz hasi ziren 1936ko gerran herrian gertaturikoa iker-tzen.

Garai hartan 50 bat villabonatar hil zituzten, horietako asko frankistek fusilatuta. 1936ko azaroaren 15ean 24 lagun hil zituzten Beran, “heriotzaren karabana” batean. Haien artean Villabonako bost zeuden. Daniel Arrillaga, Cipriano Cardenal, Juan Echenique, Maximino Erostarbe eta Adrian Quintana abertzaleak ziren, politikoki aktiboak, EAJko alkate izandako Valeriano Saizarren taldekoak. Irailaren 29an atxilotu zituzten eta Tolosan hainbat egunez giltzapean egon ostean fidantza ordainduta irten ziren. Ez zien askorako balio izan. Hilabeteren buruan berriz atzeman eta Tolo-

sako beste presoekin Donostiako Ondarretara aldatu zituzten; hurrengo egunean aske geratu ziren.

Ondarretan, “aske” uztea, fusilatua izatearen eufemismoa zen. Oiar-tzun, Hernani, Bera... ia gauero abiatzen zen heriotzaren karabanaren bat hiri turistikotik barrualdeko herriotako zoko ilunetara. Cipriano Cardenalen ilobak beti jakin izan du bere osaba Berako hilerrian sartu zutela. Txikia zela amarekin joaten zen loreak uztera, eta behin, hango lurperatzaileak anaiaren kartera eta gerrikoa zituela ikusi omen zuen amak.

2012ko abenduan Aranzadi Zientzia elkarteak indusketak egin zituen Berako hilerrian. Horma baten ondoren zazpi lagun hilozak azaldu ziren, frankistek duela ia 80 urte utzi bezala, eskuak bizkarrean loturik. Lurrazaletik metro erdi eskasera zeuden, norbaitek ahanztura noiz zulatuko. Aritza Kultur Elkarteak bost villabonatarren izenak berreskuratu ahal izan ditu, baina beste askok ez dute aukera hori izan. Ehundik gora dira Beran lurperatutakoak, baina ezin-koa da guztien berri jakitea, urbanizazio planek eta hondeamakinak irentsi dituzte hezurak. Bide Ertzeanek kantatu bezala, hil gabeko hiltzen loreak sortzen dira orain lur horretan.

Villabonako artxiboko altxor dokumentala *Frankismoaren aztarnak arakatzen* liburuan publikatu zuten Aritzakoek, baina analisi historikorik egin gabe, dokumentu bakoitzaren interpretazioa baino ez. “Ados, udaletxean zer dagoen badakigu –esan zuten Amenabarrok eta bere kideek– baina orain gai bakoitzaz gehiago jakin behar dugu”. Ikerketarekin aurrera jarraitu zuten eta Ferrolen, militarren artxiboan, hildako guztien eta beste askoren datuak aurkitu zituzten; ehundaka orrialdetako espediente mardulak. Segi zuten artxiboak arakatzen eta testigantzak jasotzen –40 elkarrizketa inguru egin

ARGAZKI PRESS / JON URBE

Goian, Berako hilerrian aurkitutako fusilatu baten gorpuzkina. Bost billabonatar lurperatu zituzten bertan, horietako batek Cipriano Cardenalek, gutuna idatzi zien senideei egun bat lehenago Ondarretako kartzelatik (eskuinean). Ondoko orrialdean, Amasako hilerrian fusilatu batzuei egindako omenaldia.

dituzte—. Azkenerako, lan horrek fruitu ugari izan ditu.

Hala, 2013an Amasako hilerriko panteoi batetik lau pertsonen gorpuzkinak hobitik atera zituzten, 1936an Tolosan “armetatik pasata”, parroikia-liburuan jartzen duenez. Hilarriko plakan fusilatu bakarraren izena ageri zen, orain denak daude. Bestalde, Belharra produkzio etxeak dokumentala egin du Bertha Gazte-

koako Foru Aldundiak sustatu du eta beste herrietara estrapolatu litekeen ikus-entzunezko pilotua da. Bertan, ikasle gazteak ageri dira zaharrenei gerraren ondorioez galdezka herriko toki esanguratsuetan.

“Ez genuen nahi gai hau gu hiruron kontua soilik izatea, eta hasi ginen pentsatzen ea nola transmititu herritarrei

sortutako jakintza guztia” dio Amena-barrok. Pasa den udaberrian erakusketa jarri zuten martxan udalak eta aldundiak lagunduta, esku artean zutena modu dibulgatiboan zabalteko, batez ere ikastetxeari begira. Hasi-

eran 15 egunerako pentsatua bazegoen ere, beste hiru astez luzatu behar izan zuten. 700 pertsona igaro ziren erakusketatik, paneleta-

Huerida madre y hermanos
 La presente siese para decir que me
 encuentro sin novedad, G. B. D. en
 Ondarreta. Si podéis me mandais
 un par de mantas ~~están~~ y almoha
 y la comida un par de toaellas
 y alparagatas
 de lo demás ya saleis lo que me
 hace falta y algunos libros viejos
 de la tia. Quando voyis a
 mandar algo mis señas son.

Agglomeration 28 izquierdo.
 Ondarreta. Con más por bien se
 despide nuestro querido e inolvidal
 Cipriano Cardenal
 Ondarreta 14 noviembre 1936

Ikerketaren ondorioz nagusietako bat hauxe da: Villabonako Udala erabat lerratu zela Francoren alde. Ez dira gutxi udaletik herritarren kontra egindako txostenak, asko Juan Barbé alkate falangistak sinatuak

lumendi zuzendari eta Xabier Urmeneta gidoilari direla; horretarako Villabonako ikerlarien lana izan dute oinarri. Dokumentala Gipuz-

ko argazki eta dokumentuen peskizan: gerran gertatutakoaren jakinminez batzuk, hainbeste hildako eta itsukeria izan zelako harrituta bestetzuk. Eta gehienek galdera bera buruan: zergatik?

Itaun horri erantzutera dator urte amaierarako prest izango duten hurrengo liburua: *Azarnak arakatzzen II. Egiaren minak*. Zerrendak eguneratu eta memoriaren mapa egiteko asmoa dute, baina hori bakarrik ez. Fusilatuen biografiatxoak, atxilotuen kasuak, emakumei

Bi irudi eta gerra bat erdian. Goian, 1934an ospakizun ezkertiarra Villabonako plazan; bandera errepublikarra ageri da atzean dagoen Zentro Errepublikanoan. Eskuinean, toki bera urte batzuk geroago; bandera espainola jarri dute aurrekoaren tokian eta desfile katolikoa ari dira egiten.

zigorrak, gudariak, desjabetzak... Horiek guztiak testuinguruan kokatzeko saiakera da.

Villabonako Udala bere herritarrak salatzen

Ikerlanaren ondorio nagusietako bat hauxe da: Villabonako Udala erabat lerratu zela Francoren alde: “Falangeak udala bere esku hartu zuen eta baliabide guztiak gerra eta mende-kuaren zerbitzura jarri zituzten”. Amenabarraroren hitzetan herrian familia boteretsu batzuek agintzen zuten, gainerakoak “pobrean zerrendan” zeuden. Ez dira gutxi herritarrak zigortzeko udalak egindako informeak, horietako asko Juan Barbé orduko alkate falangistak sinatuak: *indeseable; de ideas extremistas; demostraba su izquierdismo; nacionalista-propagandista...* Detalle osoz informatzen zieten salatariak Falangeari

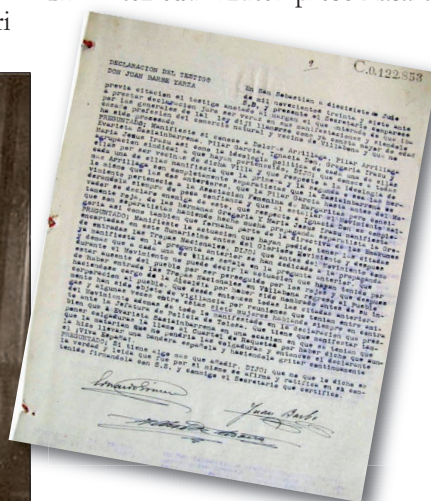
eta presondegiei. Askok larrutik ordaindu zuten.

Valeriano Saizar Arteagaren kasua esanguratsua da. Militante jeltzalea, udalean kargu politikoak izateaz gain enpresaria eta ekintzailea zen, eta katolikoa. 1936ko abuztuaren 16an frankistak Villabonan sartu eta laster hanka egin zuen. Alaba Carmen, Jose Inazio Lizasorekin zegoen ezkondu-ta, Agirre lehendakariak Londresen zuten kontsularekin, eta suhiak lagundu zion Bilbora ihes egiten. Baina bidean zela, beste askori momentu latz horietan etorritako pentsamendu bera etorri zitzaion burura antza: “Zergatik egin behar dut nik ihes, ez dut deus egin-eta”. Getaria parean gelditu eta Balentziaga abizeneko familiaren laguntzaz etxera itzultzen saiatu zen; bidean harrapatu zuten. Hilabetez eduki zuten preso Lasarte-

ko kontzentrazio-eremu batean, harik eta urriaren 9an Orioko gainean gauez hil zuten arte. 72 urte zituen.

Amagoia Gurrutxaga Urangak *Zaranzko postalak* liburuan Orioko Beobate baserriko Maria Zulaikaren testigantza dakar. Bere aitak eta anaiak “alkateak ote ziren esaten zuten” fusilatuentzako hilobia egin zuten egun horietan Orioko gaineko akazia batzuen oinean, karlistek derrigortuta: “Baina ezin izan zituzten sartu, lurrik ez zeukatelako tapatzeko. Antza denez, gainera zerbait bota eta han laga zituzten”, dio. Senideek gorputzak isil ostuka eraman zituzten handik, baina Saizarren familiak sekula ez du jakin non dagoen lur emanda.

Benito Berasaluzek ez zuen akabera hori izan, baina eguraldi gorriak ikusi zituen. Villabonako ezkertiarren buruetako bat zen, intelektualki jantzia eta prestua, Eusko Gudarosteko Carlos Marx batailoiko kapitain izatera heldu zen fronteant. Asturiasen atxilo hartu zutenean, Villabonako udaletik igorritako akusazioak probestu zituzten preso sartzeko. Bederatzi kartzelatan barrena ibili zuten oso baldintza kaskarretan eta heriotza zigorra kolkoan zuela. Zazpi urteren ondoren libre utzi zuten eta kanpora alde egin zuen, gerraosteko giro zitala ezin agoantaturik; 50eko hamarkadanitzuli zen berriz herrira. Orduko argazki batean sagardotegiko lagunartean ageri da, aldamenean pertsona ezaguna duela: bera salatu zuen Juan Barbé alkate falangista ohia. “Bizitzan aurrera egin behar da”, esan ohi du haren alabak argazkiari begira.

Evarista Sasiainbarrena Ondarretako kartzelan, errosarioa eskuetan duela. Juan Barbé Villabonako alkateak “abertzale amorratua” izateagatik salatu zituen bera eta beste sei emakume (goian).

Jipoi bikoitza emakumeei

Frankismoak bere *sharia* espezifikoa ezarri zien emakumei, rol eta funtzio sozial batzuetatik aldentzen zena zigortzen zuen, eta ez gerra garaian soilik. Adibide bat: 1952an Paula Iraola villabonatarrak hiru hilabeteko atxiloaldia jasan zuen abortatzeagatik. Hortik gutxira beste bi herritar prozesatu zituzten “infantizidio” delitua egotzita.

Emakume izateagatik egur bikoitza jaso zuten beraz, areago abertzalea edo ezkertiarra izanik. 1936an erreketek Villabonan sartzeaz zirela Antonia Astiasaranen gizonak ospa egin zuen, komunista amorratua zen eta bazekien zer zetorkion. Astiasaranez ez ordea. Nola egingo zioten ezer haurdun egonda? Akain olioak abortua probokatu omen zion.

Evarista Sasiainbarrenak ere bereak eta bost sufritu zituen. Emakume Abertzale Batzako idazkaria zen —elkarte horrek sekulako indarra zuen Villabonan errepublika garaian: 170 afiliatu 1.900 biztanleko herrian— eta udaletxe parean zuen etxea. Behin joan zitzaion alkatea esanez *colgadurak* —bandera espainola eta bestelako apaingarriak— jarri behar zituela balakoian: “Berak ezetz, ez zuela bandera jarriko —dio Amenabarrok—. Atxilotu eta lepotik ibili zuten, Kale Berriari hamar buelta emanarazi zizkioten, hasieratik bukaerara. Jendea txaloka, Tolosatik-eta ekarrira. Billabonataron kondairetan bazegoen honen berri, guk dokumentatu eta mapan kokatu dugu, eta erantzulei izenak jarri”.

Sasiainbarrenari egindakoa idatziz aitortu zuen Barbé alkateak, “abertzale amorratuak” izateagatik

Belkoaingo herri lubakia

ADUNAKO LURRETAN dagoen Belkoain mendian gerra zibileko aztarnak aurkitu ditu Aranzadik, Aritzeta Kultur Elkarteak egindako ikerketetatik abiatuta eta Adunako Udalaren laguntzarekin. 2013ko auzolandegietan erresistentzia errepublikarraren harresiak agerian geratu ziren; uda honetan bala-zorroak eta bestela-

ko gerra materiala berreskuratu dute. UEUrekin elkarlanean, bestalde, testuinguru historikoa azaltzeko jardunaldiak egin dituzte.

Belkoaingo defentsa sistema frankistek 1936ko abuztuan Tolosa hartu ondoren sortu zen eta Kandido Saseta kapitainaren agindupean aritu ziren milizia-noak.

emakume batzuen kontra hasitako gerra kontseiluan: “*El declarante la hizo llevar una bandera española y haciéndola gritar continuamente el ¡Viva España!*”. Evarista Sansiainbarrena Ondarretan sartu zuten denbora baterako. Halaxe pagatu zuen desobediencia.

Aritzeta elkartekoak herritarrekin izan direnean halakoak eta gehiago kontatu dizkiete orratzetik hariraino.

Beste batzuetan informazio kontra-jarriak jaso dituzte, memoriaren ajeak. Biktimen familia gehienek ez zuten paper bakar bat ere gertatutakoaz, Amenabarroren hitzetan “asko ahazten eta gairitzen ahalegindu dira”. Espediente eta txosten ofizialak erakustean, askok gogoz eta bihotzez hau esan diete: “Nire zati bat ekarri didazu”. ■

Etorkizuna oroimenetik eraikiz

AMASA-VILLABONA

Villabonako Udala

